

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 930.2:94(477):929

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.2.1/41>

Біляцька В. П.

<https://orchid.org/0000-0003-4532-2268>

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ЖИТТЄПИС «ЗАПОРОЗЬКОГО ХАРАКТЕРНИКА»

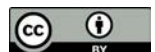
У статті охарактеризовано мемуари про подвижника національної культури, видатного історика, археолога Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940). Увагу зосереджено на збірці спогадів третього видання «Сучасники про Д. І. Яворницького» (2025). Ця книга є пошаною «незабутній особистості» до його 170-річчя та результатом багаторічної праці відомого письменника-краєзнавця, текстолога Миколи Чабана. Упорядник залучив архівні документи не лише України, а й Польщі та Канади, що дозволило значно розширити коло свідчень (96 позицій) про вченого. У книзі подано спогади відомих письменників та громадських діячів – Докії Гуменної, Максима Рильського, Олени Пчілки, Євгена Чикаленка, Петра Панча, Івана Сенченка, Яра Славутича, Галі Мазуренко; учених та істориків – Дмитра Дорошенка, Василя Біднова, Володимира Даниліва, Сергія Єфремова, Павла Козаря; людей найближчого оточення – дружини Серафими Яворницької, сестри дружини Зінаїди Бурякової, секретаря Миколи Костюка та інших «свідків подій», які відтворили портрет «невтомного літописця українського козацтва».

Мемуари збірки вирізняються високим рівнем інформативності, описом маловідомих сторінок діяльності «козацького батька». У цій статті, спираючись на праці таких дослідників мемуаристики, як О. Галич, Л. Касян, М. Коцюбинська, І. Савенко, О. Рарицький, М. Федунь, Т. Черкашина, доводимо, що основна функція спогадів – соціально-пізнавальна, а ключовим джерелом для збірного образу Дмитра Яворницького є його життєпис. Збірку мемуарів розглянуто як складний метажанр, що включає спогади, записки, нариси, щоденникові записи, подорожні нариси, поезії, уривки художньо-документальної прози. Обґрунтовано поняття «документалізованого портрета», де образ реальної історичної особи відтворюється через її діяльність, характер, соціальний статус та зовнішність. У спогадах Яворницький перестає бути історичною абстракцією, а постає перед сучасним читачем як «живий яскравий образ» патріота, неперевершеного оповідача, який присвятив життя розбудові музею, формуванню національної свідомості та пам'яті.

Ключові слова: спогади, Дмитро Яворницький, мемуари, козацтво, музей, колективний портрет.

Постановка проблеми. Мемуарні твори кінця ХХ – початку ХХІ століття – це документально-історичні нариси про події минулого, це свідчення громадської, суспільно-політичної, національно-культурної діяльності непересічних особистостей, пов'язані з феноменом пам'яті. Мемуари, на думку О. Рарицького, належать до художньо-документальної прози, яка «особливо виразно виявляє ознаки метажанру, репрезентуючи його

такими генологічними різновидами, як епістолярій, мемуари, некролог, нотатки, подорожні нариси, щоденники, автобіографія, усна оповідь» [4, с. 31]. «Сучасники про Д. І. Яворницького» (2025) – це мемуарне видання до 170-тої річниці від дня народження науковця, культурного й громадського діяча, історика, письменника, академіка, музеєзнавця, члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка (1914) і Всеукраїнської

академії наук (1929) Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940). Цю книгу анотовано як збірник спогадів сучасників про «невомного літописця українського козацтва», діяльність якого стала «надбанням історії» для майбуття народу. Збірник відзначається високою вираженістю висловлених думок, є пошаною «незабутній особистості». Свого часу Максим Рильський писав про перше видання: «Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани... Книга ця – данина пошани й любові до незабутнього нашого Дмитра Івановича Яворницького. Нехай буде вона скромною руюю-м'ятою на чесній його могилі!» [7, с. 155].

Книга «Сучасники про Д. І. Яворницького» – це третє, доповнене і виправлене, видання спогадів про всевітньо відомого історика, упорядник – Микола Чабан. За його свідченням, у першому виданні 1995 року було представлено 46 сучасників, які поділилися споминами про вченого, у виданні 2006, надрукованому до 150-річчя – 51 спогад, а видання 2025 року налічує 96 спогадів 94 авторів. М. Чабан залучив архівні документи Дніпра, Києва, Варшави, Торонто, Оттави, стару періодику і рідкісні видання. «І все одно, – пише упорядник, – ще не всі свідчення потрапили під одну обкладинку» [9, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість науковим доробком, громадською діяльністю Дмитра Івановича Яворницького постала ще за його життя, з друком перших його праць з'явилися оцінки та спроби їх узагальнення. Особливу увагу висвітленню наукових поглядів, аналізу робіт історика, вивченню його біографії, адресантів листування присвячують дослідники Січеславщини – С. Абросимова, М. Кавун, С. Світленко, Я. Тимошенко, М. Чабан, І. Шаповал. Багато досліджень про діяльність Дмитра Яворницького в доробку січеславця Миколи Петровича Чабана – члена Національної спілки журналістів України, Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки письменників України, автора понад 40-ка власних і упорядкованих книжок.

Постаттю Дмитра Яворницького Микола Чабан зацікавився ще в шкільні роки, коли вперше відвідав Меморіальний будинок-музей «козацького характерника». Нині в його доробку десятки статей про цю непересічну особистість, упорядковані збірники художньо-документальних нарисів «Вічний хрест на грудях землі» (1993), «Січеслав у серці» (1994); книги спогадів «Сучасники про Яворницького: Спогади» (1995), «Сучасники про

Д.І. Яворницького» (видання друге, доповнене, 2006); книга «Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька» (2008) (спомини секретаря Д. І. Яворницького, М. П. Костюка); хрестоматія «У старому Катеринославі (1905–1920 рр.)» (2001); бібліографічний довідник «Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1921)» (2002). Микола Чабан є співупорядником одного з випусків книги «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького», співавтором фільму «Козацький батько Дмитро Яворницький», він розробив близько 30 лекцій із циклу «Яворницькіана Миколи Чабана», які він започаткував з осені 2016 року і проводив щомісяця в Меморіальному будинку-музеї Д. І. Яворницького до 2019 року.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати третє, доповнене видання спогадів «Сучасники про Д.І. Яворницького» (2025 року), наголосити на особливостях літературно-мемуарного нарративного жанру в контексті змалювання колективного портрета визначного діяча Дмитра Яворницького.

Виклад основного матеріалу. Книгу «Сучасники про Д.І. Яворницького» анотовано як збірник спогадів. Спогади представлено мемуарною прозою, у якій можна «простежити діяльність провідних діячів руху, ознайомитися з мало-відомими фактами» [4, с. 52]. Мемуари збірки вирізняються високим рівнем інформативності, описом маловідомих сторінок діяльності Д. Яворницького. Автори спогадів не лише «навертають» читачів до минулого невомного шукача історичних артефактів, а й конкретизують епоху в усіх її вимірах, передають «дух часу». Адже спогад – це «літературно-мемуарний нарративний жанр, у творі якого поданий опис давніх подій, учасником чи свідком яких був автор, відтворені портрети окремих людей з використанням відповідних композиційно-стилістичних засобів, біографічних та автобіографічних даних, нотаток, щоденників тощо» [3, с. 427].

Для сучасної жанрової системи мемуаристики характерні зміни, як і загалом для генології.

Оскільки тексти книги «Сучасники про Д.І. Яворницького» написані в різні роки, їх автори фіксують пам'ять у формі традиційних жанрів. Нариси «мемуарного характеру» про Дмитра Івановича, як зазначає упорядник М. Чабан, з'явилися ще за його життя, зокрема «Дмитро Еварницький» Василя Біднова, «В гостях у Катеринослава» Олени Пчілки, «Катеринославський музей» Володимира Даниліва, «Спогади» Євгена Чикаленка. Це були «живі штрихи сучасників, які

відзначають його принциповість у відстоюванні важливих для української науки і культури питань, винахідливість і наполегливість, з якою Дмитро Іванович комплектував музейну збірку» [9, с. 6].

Дослідники мемуаристики – О. Галич, Л. Касян, М. Коцюбинська, І. Савенко, О. Рарицький, М. Федунь, Т. Черкашина – часто називають її спогадовою літературою, художньо-документальною, яка розкриває «культурні ландшафти» епох (М. Федунь), є історією, «оркестрованою на людські голоси» (М. Коцюбинська). Науковці виокремлюють різновиди споминів: записи, документи службового характеру, епістоли, історико-критичні праці, художні мемуари, сповіді, нотатки, нариси тощо.

Третє видання «Сучасники про Д. І. Яворницького» представлено різножанровим портретом «запорозького батька»: *спогадами* (Євген Чикаленко «Спогади», Іван Белоусов «Літературне середовище. Спогади 1880–1928», Олексій Коваленко «Спогади про Дмитра Івановича Яворницького», Дмитро Дорошенко «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914)», Поліна Каримова «Спомин про Дмитра Івановича», Вінцент Томашевич «Зі спогадів лікаря»), *записками* (Микола Телешов «Записки письменника»); *нарисами* (Олена Пчілка «В гостях у Катеринослава», Єжи Єнджиєвич «Володар дивовижного світу», Лука Перепелиця «Човном через пороги», Г.І. Кацнельсон «У Запорозькому степу», Максим Рильський «Запорозький характерник»); *щоденниковими записами* (Серафима Яворницька «З “Щоденника”», Сергій Єфремов «З щоденника»), *подорожніми нарисами* (Борис Жук «Подорож до Дніпрових порогів і до Запорозької Січі», Градиль «Подорож до Катеринославу»), *поезіями* (Микола Зеров «Розмова на пароплаві», Леся Степовичка «Монолог Дмитра Івановича Яворницького») *уривками художньо-документальної прози* (Галя Мазуренко «Не той козак, хто поборов, а той, хто “вивернеться”», Докія Гуменна «Дар Евтодеї») тощо.

Життєпис про Дмитра Яворницького у книзі спогадів є ключовим джерелом для розуміння об'єктивного збірного образу видатного історика, його внеску в українську культуру і формування національної свідомості. У численних мемуарних характеристиках на кшталт «запорозький батько» (Д. Дорошенко, К. Курилов), «батько-кошовий» (В. Данилов), «запорозький характерник» (М. Рильський), «безсмертна душа Запоріжжя» (В. Чередниченко, І. Репін), «етнографічний українець» (Є. Чикаленко) «ширий українець» (В. Данилов), «людина-університет» Є. Єнже-

вич, «батько Січі» (П. Усенко), «останній запорожець» (Є.О.), «невсипущий шукач запорозької старовини» (О. Ільченко), «дід Січі» (І. Сенченко) Дмитро Яворницький змальований як подвижник національної культури, людина-патріот, збирач національної минувшини.

О. Галич спогадову літературу пропонує розділити на три різновиди: *мемуари об'єктні, суб'єктні, об'єктно-суб'єктні*. Спогади про Д. Яворницького, на нашу думку, – це мемуари об'єктні, їм «властиве художнє акцентування уваги на предметі зображення – подіях, людях, фактах, ситуаціях» [2, с. 34]. Предмет зображення в текстах збірки – величезна робота Дмитра Яворницького, у центрі уваги якого була «історія Запорозжя», його «незліченні» заслуги перед українською історією, громадська та просвітительська діяльність як важливе джерело формування національної ідентичності. Художньо-узагальнюючу оцінку йому як людині «надзвичайно різносторонній» і як ученому з «дуже широким» колом інтересів подали чимало авторів книги. Максим Рильський у спогаді «Запорозький характерник» наголосив на тому, що Д. Яворницький «стояв у центрі тогочасної нашої культури» [7, с. 153], мав дружні стосунки й цікаві зустрічі з багатьма людьми того часу – І. Репіним, М. Кропивницьким, М. Заньковецькою, М. Лисенком, О. Сластіоном, Лесею Українкою, братами Тобілевичами. Разом з тим, під час археологічних, фольклористичних, етнографічних експедицій дуже просто зближався з хліборобами, лоцманами, кобзарями, на засіданнях Академії наук з членами етнографічної комісії.

Василь Біднов у спогаді «Дмитро Еварницький» також підкреслює, що серед дослідників нашої минувшини Дмитро Яворницький займає «виїмкове» становище. Головне, на його думку, – це загальнодоступність праць історика, що мали велике виховне значення для низки поколінь. «Любов самого автора до січового товариства, яка часто викликала ідеалізування героїв Запорозжя, передавалася й читачам його книг і причинялася до пробудження в них національної свідомості» [7, с. 20]. Пробудженню національної свідомості сприяли і лекції Д. Яворницького. Він умів «приваблювати» слухачів. В умовах того часу змушений був читати лекції по-російськи, проте вмів «надавати своїм викладам характер український не тільки змістом, а й самою мовою: завжди додавав їм багато суто українських слів, виразів, народніх пісень, переказів, і се робив так влучно й майстерно, що навіть явні вороги українського

слова не протестували проти виступів Д. Еварницького» [7, с. 20].

Перші мемуари про Дмитра Яворницького було надруковано, як уже зазначалося, ще за його життя. Ці публікації здебільшого були приурочені до його ювілеїв з окресленням наукової і громадської діяльності – Василь Біднов «Дмитро Еварницький (3 нагоди сімдесятилітніх роковин його народження)», Дмитро Дорошенко «Д. Ів. Яворницький (До 30-літнього ювілею)», Георгій Гасенко «На сторожі минувшини (До тридцятиліття науково-літературної діяльності проф. Дм. Ів. Яворницького)», Павло Козар «Академік Дмитро Іванович Яворницький (До 70-річчя його народження)», Варвара Чередниченко «Пам'яті Дмитра Івановича Яворницького (До 90-ї річниці з дня народження – 7/XI-1855р.)». Д. Дорошенко відзначив, що Д. Яворницький як археолог й історик-етнограф посідає провідне місце в українській історіографії. Шановний «ювілянт» і сам зробив спробу наукового синтезу зі своїх дослідів у формі «трьохтомової» праці, яка «безумовно служитиме на завжди першорядним джерелом для характеристики усіх боків історичного життя низового брацтва і для його історії» [7, с. 68].

Не в одному споміні йдеться, що знайомство із Дмитром Яворницьким відбулося саме в музеї, який завдяки його праці називали «козацьким» – Олена Пчілка «В гостях у Катеринослава», Докія Гуменна «Дар Евтодеї», Кирило Стародубов «Він полонив душевною щедрістю», Єжи Єнджієвич «Володар дивовижного світу», Володимир Данилов «Катеринославський музей», Борис Єфимов «Море сміху і океан реготу» тощо.

Максим Рильський теж познайомився з академіком у кінці 20-х років у музеї. Враження від зустрічі запам'яталися на все життя: «Того дня довелося мені побачити й почути, як Дмитро Іванович показує відвідувачам свій музей. Його пояснення до експонатів варто було записати фонографом. Це були блискучі імпровізації, засновані на прекрасному знанні матеріалу і зігріті палкою любов'ю до цього матеріалу, за якою світилась любов до людини, до народу, до людей.

Коли Яворницький розповідав – з приводу якої-небудь старовинної шаблі чи мушкета – про життя-буття запорозьких козаків, про їхні походи, про звичай на Січі, «то здавалося, що тільки випадково цей чоловік одягнений у сучасну піджачну пару, а не в жупан і широкі, як Чорне море, червоні штани чи принаймні в ту одіж писаря з каламарем та з гусячим пером за вухом або в руці, у якій увічнив його Ілля Юхимович Репін... Словом, він

здавався сучасником тих подій, про які розказував. Щось було в нього спільне з тими запорозькими чудодіями, характерниками, про яких збереглося стільки розповідей. Лекції чи пояснення Дмитра Івановича густо пересипані були чисто українським і навіть, я сказав би, чисто запорозьким гумором» [7, с. 154].

За висновками М. Федунь, спогади – і мемуарний, і меморіальний жанр, бо пишуться в пам'ять про інших. «Досліджуючи спогади, необхідно виходити із розуміння, що вони, насамперед, – історичні джерела, котрі виконують, між іншим, соціально-пізнавальну функцію» [8, с. 87]. У спогадах багато дописувачів наголошує на великій ролі музею, який довгі роки очолював Д. Яворницький, не лише для Катеринославщини, а й для всієї України. В. Біднов писав, що музей був «принадним для громадянства» місцем. «Завдяки Д. Еварницькому музей мав цілком український вигляд, і тільки московські написи на вітринах розбивали сю ілюзію. Ученики середніх і нижчих шкіл, навіть сільських, далеких од Катеринослава, в значній кількості одвідували музей і тут слухали пояснення українською мовою, знайомилися з історією України тоді, як у школі се було неможливе» [7, с. 22].

У нарисі «В гостях у Катеринослава» Олена Пчілка описала, як уперше в музеї побачила Дмитра Яворницького. «Д(оброд)ія Еварницького я, звичайне, знала по імені, яко ученого й письменника, але особисто стріватися з ним не доводилось. Знаючи, що він в Катеринославі, я звернула увагу, між іншими орударями музею, на одного добродія, що якимось особливо ретельно порався в музею і при тім так охоче й уміло давав пояснення скільком людям, що завітали до музею. Оце й був сам пан професор» [7, с. 45]. Його характеристику в нарисі авторка подає за «справою», який він відданий, за деталями його діяльності, а не за портретними описами.

Головним сюжетом спогадів «сучасників» є історія знайомства, спілкування, зовнішність Дмитра Івановича. У мемуарному творі автор, який «водночас є наратором, виступає і в якості свідка оповідуваної історії» [10, с. 303]. Письменники П. Панч, П. Усенко, І. Сенченко, О. Ільченко в мемуарах писали, як він «розкривався» під час відвідин музею, як умів заворожити присутніх «не однією своєю бувальщиною», «намагався не пропустити й не залишити без пояснення жодного експоната» [7, с. 172].

Б. Єфимов у «Море сміху і океан реготу» поділився враженнями від розповіді «людини великої

ерудиції і культури» під час відвідування музею: «Він артистично розповідав про експонати, причому так, що вони оживали в його устах. Тут я побачив і відчув дух епохи, коли вільнолюбні запорожці мужньо захищали Вітчизну від агресорів» [7, с. 191].

Часова дистанція породжує двоплановість розповіді, у якій автор не лише розповідає про те, як події відбувалися, але й виявляє своє ставлення до подій, осіб, дає певну оцінку. Є. Єнджиєвич про роль музею і його директора писав: «Засновник і володар цього дивовижного світу старожитностей Дмитро Яворницький справляв враження незабутньої особистості... Треба було мати величезне почуття патріотизму, щоб створити такий музей, який сміливо можна величати «археологічною поемою», щоб торувати шлях українській мові серед скількох недругів та перешкод!» [7, с. 111].

Яр Славутич у тексті «Ті, що вчили любити запорожців» згадує, як його дід товаришував із Яворницьким. Дмитро Іванович був частим гостем у них на хуторі. Ретельно із мережаних сволоків запорозьких куренів, які дід зберігав у клуні, «списував якусь там вирізьблену дату чи слова молитви зі сволока» і «роняв сльози» [7, с. 200]. Ці сволоки пролежали півтора року і показувалися лише вибраним гостям. З боєм констатує, що дід плакав із розпуки, коли сволоки забрали на дрова до комсомольського клубу. У кінці тридцятих років Яр Славутич востаннє відвідав Яворницького і в дворі краєзнавчого музею «оглянув сволоки з запорізьких куренів (чи не наших?) – якісь дрючки, сірі й напівзгнили від дощів, потріскані від сонця. Ані сліду дорогоцінної різьби! Яворницький, тепер уже старий-престарий дідусь, гірко плакав, обмацуючи мене сухими, ледве теплими руками» [7, с. 201].

Пророчими стали слова В. Чередниченко про роль музею і його «охоронця»: «Популярності і авторитетові Яворницького мусить завдячувати Дніпропетровськ, що володіє музеєм виняткової світової цінності. Англічани і американці у старого запорожця не раз намагалися купити ті музейні скарби... Яворницький переконав (Поля) залишити музей, не вивозити колекції з батьківщини запорожців» [7, с. 299].

Автори збірника одноставні в тому, що неможливо переоцінити роль Д. Яворницького у створенні музею. Вони розповідають, як він «правами й неправдами» добував експонати: «Дуже мальовниче розповідав Дмитро Іванович не тільки про історичне значення тієї чи іншої виставленої у музеї речі, а й про те, як – іноді не без великих

труднощів та хитрощів – він ту річ здобував для музею» [7, с. 153]. У тексті І. Сенченка «Мистецтво “доскочити” щось для музею» автор тлумачить лексему «доскочити». Він розповідає, як Д. Яворницький виторгував старовинну ікону в молодиці, біля якої молилися її «діди і прадіди». Але ж при цьому не подавав виду, що дуже радіє цій речі. А коли відійшов від садиби, вигукнув: «Боже, яка знахідка! Яка знахідка!» – і вже ніжно й віддано притискає надбання до серця. Оце й означало його мовою: доскочити!» [7, с. 193]. Г. Гасенко в «На сторожі минувшини» оповів про жупан запорожця, за який просили 1000 карбованців, а віддали даром. В. Данилів у «Катеринославський музей» розповів про візантійський образ Івана Богослова з чавуна, за який просили 100 карбованців, а віддали за 50 копійок. І таких подробиць наведено «від доброго почуття до нього і його праці на користь науці» [7, с. 63].

У книзі «Сучасники про Д.І. Яворницького» у «Примітках» до кожного тексту подано інформацію про автора допису, час і мотивацію написання, невідомі факти, де вперше було надруковано текст, про кого згадується. Наприклад, Володимир Данилів «Катеринославський музей» – «Нарис «Катеринославський музей» за підписом Вл. Данилів опубліковано в газеті «Рада» (№ 242, 23 жовтня 1908 р), звідки й передруковується зі скороченнями. Про автора див. у примітках до попереднього спогаду» [7, с. 321]. Примітки до «попереднього» спогаду займали 4 сторінки дрібного тексту, адже В. Данилов – приятель Д. Яворницького, який у 1905–1907 роках викладав російську літературу в Катеринославській гімназії, згодом у навчальних закладах Одеси, Петербургу. Збереглися тринадцять листів В. Данилова до Д. Яворницького, спогади, написані ще 1946 року, але надруковані вперше за автографом, що зберігається в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. «Примітки» Миколи Чабана майже на сто сторінок з 308 до 384 – це клопітка й наполеглива праця упорядника, «серйозного яворницькознавця», якого веде в житті «невтоленна жадоба пізнати невідоме, прочитати сторінки невідомого» [6, с. 306], це один із підсумків тривалої і наполегливої роботи пошуковця» [6, с. 307].

В анотації книги зазначено, що в ній зібрано спогади сучасників, які створили колективний *портрет* «невтомного літописця українського козацтва». Варто уточнити, що це мемуарний портрет, з якого видно глибоке розуміння праці Дмитра Яворницького з подробицями нелегкого

життя, враження від зустрічі і знайомства, тобто за визначенням А. Ткаченка – «документалізований портрет». Мемуарний портрет обмежений домислом і вимислом, у ньому відтворюється «уявлення про постать реальної історичної особи» [1, с. 118] і, крім зовнішності, характерним для нього є відображення діяльності, національної приналежності соціального статусу.

Чимало зовнішніх спогадових портретів Дмитра Яворницького подано за роботою, на розкопках, у музеї. Його поява в музеї «наближала Запорозьку Січ». П. Панч пише: «Я побачив живого запорожця, хоч у нього не було ні широких шароварів, ні оселедця, а мав європейського строю костюма та ще й окуляри на носі – й усе-таки на вигляд був саме такий, як малювали художники козацьку старшину. Хоча йому тоді й минуло далеко за шістдесят, але на діда Дмитро Іванович не скидався: дебелий, вусатий, лукаво усміхнений» [7, с. 171].

Є. Єнджисевич подає зовнішній портрет Д. Яворницького за проведенням екскурсії в музеї: «...сива голова, вуса, спокійне, мудре чоло і проникливі очі, в яких раз у раз вигравали іскринки сміху. Обличчя його лишалося незворушне, навіть у ті хвилини, коли слухачі качалися з реготу. Він дуже любив найповажнішу розповідь пересипати смішними билицями й анекдотами» [7, с. 111].

У документальному тексті портрет зазвичай складається з одного абзацу або кількох речень. У мемуарному портреті Д. Яворницького не лише змальовано його зовнішність, а й передано внутрішній світ, людяність. І. Сенченко пише: «Сам – худорлявий, стрункий, вільний у розмові, щогодини дотепний, з ясною усмішкою» [7, с. 192].

Спогади про Д. Яворницького – це жанр мемуаристики з ознаками документальної літератури. Характеризуючи науково-літературну діяльність Дмитра Івановича, автори подають інформацію про його народження, навчання, праці, роки і джерела їх публікацій з дотриманням історичної правди, вказують на безпосереднє знайомство Д. Яворницького з реальними подіями, що лягають в основу розповіді. У спогаді «Пам'яті Дмитра Івановича Яворницького» Варвара Чередниченко характеризує його наукову, літературну й громадську діяльність. Вона зазначає, що останній раз з академіком зустрілася 1940 року, коли він був дуже хворий: «На затишній веранді свого особняка сидів у кріслі 85-літній Дмитро Іванович. Срібно-волоса його голова з орлиним носом і довгими вусами вирізьблювались на тлі рясних червоних черешень, що закрили весь куток над пахучими

квітами куща жасмину... У чорному вовняному халаті на кенгуровому хутрі висхла постать академіка здавалась значно вищою» [7, с. 297]. В. Чередниченко пише листа до П. Тичини і просить допомогти йому в лікуванні, бо хвороба знесилила та висушила до «жаху» академіка. Авторка у спогадах наводить слова Яворницького про музей: «Музей – це колишня чернеча келія або пасіка для старого запорожця». Вона розцінює їх як натяк, що Дмитро Іванович мріє дожити свій вік саме в ньому. У листі від 08.08.1940 року до П. Тичини просить сприяти повернути його в музей: «Шефство над його музеєм – це його з труни підняло б... Я певна, що тільки Дмитро Іванович міг би знов почувати себе повноправним «хазяїном» музею – підбадьоривсь і вмер би щасливим... Боляче бачити діда скривдженим і розлученим з його єдиним та улюбленим дитям. А цю честь він заробив з лихвою» [7, с. 382]. Авторка ще не знала, що 05.08.1940 року Дмитро Яворницький помер.

У післямові до другого видання («Похвальне слово упорядникові, його допитливості і таким книгам») М. Слабошпицький зазначає, що тема подвижницького життя Дмитра Яворницького і його знаменитого музею є особливою для Миколи Чабана, краєзнавця, літературознавця, текстолога, біографа, бібліофіла, архівіста. Автор наголошує на винятковій фаховій добросовісності упорядника збірника: все вивчити, все побачити, все почути. «Мисливець за документами, колекціонер їх, знавець далеких подій і людей, він, охоплений спрагою все взнати, знайти безнадійно загублене, жадібно вслухається в таємничий шерхіт поживклих од часу паперів, углядається в сторінки раритетних книг. Завдяки цьому знає далеке минуле так, мовби і народився, і живе в ньому. Іде він і туди, де немає архівів, – шукає людей, які несуть у собі відлуння давніх подій, жадібно розпитує їх про подробиці колись баченого й чутого або ж і просто вивчає пейзажі, серед яких відбувалися ті чи ті події [6, с. 306].

Висновки. Третє доповнене видання збірника «Сучасники про Д. І. Яворницького» (2025) є фундаментальною працею, що об'єднує 96 спогадів від 94 авторів про «козацького батька». Видання репрезентує широку палітру мемуарних жанрів – від спогадів, нарисів до художньо-документальної прози, що допомагає глибше відчувати «дух часу» і постать «збирача національної минувшини». Мемуарні портрети вченого від письменників, науковців, родичів, знайомих – це характеристика його як неперевершеного історика, оповідача, та

«запорозького характерника». Праці вченого та його любов до «січового товариства» сприяли створенню музею, пробудженню національної самосвідомості у багатьох поколінь читачів. Документалізований портрет Яворницького – це портрет подвижника, чия національна ідентичність реалізувалася через конкретні справи. Завдяки

спогадам сучасників Дмитра Яворницького сформовано цілісне уявлення не абстрактної історичної постаті, а «живого яскравого образу» патріота, який присвятив життя улюбленій справі. Ми проаналізували лише невелику частину спогадів книги, яка документує внесок Д. Яворницького в українську культуру, науку, історію.

Список літератури:

1. Галич А. Портрет у мемуарному та біографічному дискурсах: семантика, структура, модифікації : монографія. Старобільськ; Вид-во ДЗ «Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка», 2017. 449 с.
2. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи : монографія. Луганськ : Знання, 2001. 246 с.
3. Літературознавча енциклопедія : [у двох томах]. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
4. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) : [монографія]. Київ : Смолоскип, 2016. 488 с.
5. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. 2-ге вид. Дніпро: ЛІРА, 2017. 312 с.
6. Слабошпицький Михайло. Післямова. Похвальне слово упорядникові, його допитливості і таким книгам. *Сучасники про Д.І. Яворницького*. Видання третє, доповнене і виправлене / упоряд. М. Чабан. Дніпро : ЛІРА, 2026. С. 306–307.
7. *Сучасники про Д.І. Яворницького*. Видання третє, доповнене і виправлене / упоряд. М. Чабан. Дніпро : ЛІРА, 2026. 412 с.
8. Федунь М. Р. Поетика західноукраїнської мемуаристики I половини ХХ століття. Дис. докт. філол. наук. Київ, 2013. 462 с.
9. Чабан М. «Працюю на користь твого народу». *Сучасники про Д.І. Яворницького*. Видання третє, доповнене і виправлене / упоряд. М. Чабан. Дніпро : ЛІРА, 2026. С. 6–9.
10. Черкашина Т. Формування жанрів спогадової літератури. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. праць / за ред. В.Б. Будака, М.І. Майстренко. Вип.4.11 (90). Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2013. С. 301–319.

Biliatska V. P. A RETROSPECTIVE BIOGRAPHY OF THE “ZAPORIZHIA KHARAKTERNYK”

The article describes the memoirs of Dmytro Ivanovych Yavornytsky (1855–1940), a devotee of national culture, prominent historian, and archaeologist. The focus is on the third edition of the collection of memoirs, “Contemporaries on D I Yavornytsky” (2025). This book is a tribute to an “unforgettable personality” on the 170th anniversary of his birth and the result of many years of work by the well-known writer, local historian, and textual scholar Mykola Chaban. The editor drew on archival documents not only from Ukraine, but also from Poland and Canada, which made it possible to significantly expand the range of testimonies (96 items) about the scholar. The book contains memories of famous writers and public figures – Dokia Humenna, Maksym Rylsky, Olena Pchilka, Yevhen Chykalenko, Petro Panch, Ivan Senchenko, Yar Slavutych, and Halya Mazurenko; scientists and historians – Dmytro Doroshenko, Vasyl Bidnov, Volodymyr Danyliv, Serhiy Yefremov, Pavlo Kozar; people from his immediate circle – his wife Serafima Yavornytska, his wife’s sister Zinaida Buryakova, his secretary Mykola Kostiuk, and other “witnesses to the events” who recreated the portrait of the “tireless chronicler of the Ukrainian Cossacks”.

The memoirs in this collection are distinguished by their high level of informativeness and their description of little-known aspects of the activities of the “Cossack father”. In this article, based on the works of such memoir researchers as O. Galich, L. Kasian, M. Kotsyubinska, I. Savenko, O. Rarytsky, M. Fedun, and T. Cherkashina, we prove that the main function of memoirs is socio-cognitive, and that the key source for the collective image of Dmytro Yavornytsky is his biography. The collection of memoirs is considered as a complex meta-genre that includes memoirs, notes, essays, diary entries, travel essays, poems, and excerpts from artistic and documentary prose. The concept of a “documentary portrait” is explained, where the image of a real historical person is recreated through their activities, character, social status, and appearance. In his memoirs, Yavornytsky ceases to be a historical abstraction and appears before the modern reader as a “vivid image” of a patriot, an unsurpassed storyteller who devoted his life to building a museum and shaping national consciousness and memory.

Keywords: memoirs, Dmytro Yavornytsky, Cossacks, museum, collective portrait.

Дата першого надходження статті до видання: 01.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 14.05.2026